

«ПАРАДОКСЫ» І «КААНЫ» ЯК СЕМАНТЫЧНЫЯ ТЫПЫ АФАРЫСТЫЧНЫХ ВЫКАЗВАННЯЎ

Па сваім змесце афарызмы з'яўляюцца выказваннямі (у т. л. моўнымі клішэ), у якіх тыя ці іншыя сувязі паміж прадметамі, з'явамі, працэсамі аб'ектыўнай рэчаіснасці адлюстроўваюцца ў абагульненай форме. Паколькі ў афарызмах пазамоўная рэчаіснасць абагульняецца, то ў іх паведамляецца не аб канкрэтных рэаліях, а аб рэаліях як аб цэлых класах адпаведных аб'ектаў. Гэта значыць, што і пэўныя ўласцівасці аб'ектаў, і сувязі паміж імі, аб якіх згадваецца ў афарыстычных выказваннях, маюць таксама яскрава агульны характар, што ў сваю чаргу прадугледжвае іх абавязковасць для ўсіх прадметаў, з'яў, працэсаў рэчаіснасці як складальных элементаў адпаведнага класа адпаведных аб'ектаў, інакш кажучы, «заканамернасць» гэтых уласцівасцяў і сувязяў як фактаў рэальнага або выдуманнага свету. Менавіта таму ў афарызмах адлюстроўваюцца толькі заканамернасці сувязяў паміж неадзінкавымі рэаліямі і/або іх уласцівасці, якія існуюць аб'ектыўна або ў межах адной з магчымых (выдуманых) рэчаіснасцяў.

Заканамернасці існавання прадметаў, з'яў, працэсаў рэчаіснасці і заканамернасці сувязяў паміж імі, што адлюстроўваюцца ў афарыстычных выказваннях, складаюць неаднародную сукупнасць. Яны, напрыклад, неаднолькавыя: а) па сферы свайго дзеяння, параўн. бел. *Снег на куццю — грыбы на лета* (прымаўка, што паходзіць з адпаведнай народнай прыкметы) і *Крыкі спрэчкі не развяжуць* (Я. Колаас, «Паслушная жонка»); б) па ўмовах і формах праяўлення, параўн. рус. *Чужая душа — потемки* (прымаўка) і *Твори, выдумывай, пробуй* (В. Маяковский, «Хорошо!»); в) па ступені неабходнасці свайго існавання, параўн. бел. *Пугай абуха не пераб'еш* (прыказка) і *Гордасць таксама, мабыць, жаночае харатво* (Я. Скрыган, «Наталя»); г) па адпаведнасці рэальнаму парадку рэчаў у свеце, параўн. рус. *Хоть яловая, а телись* (прыказка) і *Лошади едят овес и сено* (А. Чехов, «Учитель словесности») і г. д.

У залежнасці ад гэтага можна вылучыць больш-менш аднародныя групы афарыстычных выказванняў, у якіх адлюстраваныя заканамернасці рэчаіснасці пэўных разнавіднасцяў з'яўляюцца афарызмамі адпаведных семантычных тыпаў. Вызначыць і апісаць апошнія цалкам магчыма на аснове паняццёвых крытэрыяў (уяўленняў, альбо паняццяў, аб пэўных тыпах закана-

мернасцяў як фактаў рэальнага або выдуманнага свету) з апорай на адпаведныя структурныя (і/або функцыянальныя) уласцівасці афарыстычных выказванняў [1].

Усе заканамернасці існавання аб'ектаў рэчаіснасці і/або пэўных сувязяў паміж імі трэба размяжоўваць па прыкмеце сваёй несупярэчнасці/супярэчнасці існуючаму ў рэальным ці выдуманым свеце парадку рэчаў (або ўяўленням аб апошнім). Адпаведна гэтаму афарыстычныя выказванні падзяляюцца на тыя, што змястоўна не супярэчаць рэчаіснасці, і на тыя, што змястоўна ёй супярэчаць. Першыя складаюць неаднародную сукупнасць і членацца на аснове шэрага паняційных крытэрыяў на некалькі адпаведных семантычных тыпаў афарызмаў — «законы» [2], «грыгерыі» [3], «максімы» [4], «труізмы» [5] і інш.

Афарыстычныя выказванні, змястоўна супярэчныя рэчаіснасці, як і афарызмы, ёй несупярэчныя, складаюць паводле семантычных асаблівасцяў гетэрагеннае мноства адзінак. Найперш усе афарыстычныя выказванні, змястоўна супярэчныя рэчаіснасці, можна падзяліць на два асноўныя тыпы, зыходзячы з магчымасці / немагчымасці самога выяўлення ў працэсе пазнання свету адлюстраваных у іх заканамернасцяў з пункту гледжання яго рацыянальнага ўспрымання і тлумачэння.

Афарыстычныя выказванні, у якіх адлюстроўваюцца заканамернасці рэчаіснасці, што супярэчаць існуючаму ў рэальным ці выдуманым свеце парадку рэчаў і/або ўяўленням аб ім, але сама наяўнасць адпаведных заканамернасцяў адпавядае рэальнасці з пункту гледжання яе рацыянальнага ўспрымання і тлумачэння, можна вызначыць як **парадоксы**. Заканамернасці такога роду звычайна з'яўляюцца невідавочнымі паводле звычайных і/або сістэмна-навуковых адзнак быцця і, як правіла, аспрэчваюцца з пазіцый разумнага сэнсу. Адметнай рысай афарызмаў-«парадоксаў» з'яўляецца тое, што яны не падпадаюць адназначнаму вызначэнню паводле свайго значэння праўдзіваснасці (рус. істинности), г. зн. іх немагчыма адназначна вызначыць як праўдзівыя або як непраўдзівыя.

У афарыстычных выказваннях парадаксальнага зместу адлюстроўваецца супярэчлівы характар чалавечага мыслення. Параўн.: бел. *На ловы ехаць — сабак карміць* (прыказка), *Падводзь рысу, не падкрэсліваючы* (М. Коўзкі «Доля праўды»); рус. *Дело помощи утопающим — дело рук самих утопающих* (И. Ильф, Е. Петров «Двенадцать стульев»), *Если хочешь, чтобы у тебя было мало времени, ничего не делай* (А. Чехов «Из записных книжек»), *Не вижу — душа мрет, увижу — с души прет* (прымаўка), *Сильнее кошки зверя нет* (И. Крылов «Мышь и Крыса»), *Ясность — это одна из форм полного тумана* (фраза Мюллера из к/ф «Семнадцать мгновений весны»); лац. *Qui desiderat pacem, praeparet bellum* (Vegetius «Epitome institutorum rei militaris», 3,

Prolog), польск. *Kto się kochał sto razy, ten nie zna miłości* (W. Szymanowski) [6].

З уласна лінгвістычных пазіцый афарызмы-«парадоксы» (які неафарыстычныя выказванні парадаксальнага зместу) мала даследаваны [7]. Іх пакідаюць па-за разглядам нават у межах лагічнай інтэрпрэтацыі мовы і пры вывучэнні яе кагнітыўных аспектаў, што часцей апраўдваецца недавальняючым станам нашых ведаў [8], хаця і не ўспрымаецца песімістычна [9; 10, с. 285].

Усе афарызмы-«парадоксы» ў залежнасці ад прычыны ўзнікнення парадаксальнага зместу выказвання можна дыферэнцыраваць на некалькі тыпаў. Найперш іх трэба размяжоўваць, зыходзячы са штучнасці/натуральнасці адлюстраваных у іх заканамернасцяў рэчаіснасці ў адносінах да звычайнага парадку рэчаў (мноства несупярэчных тэарэтычнаму і/або практычнаму вопыту чалавека сітуацый) у прыродзе ці чалавечай практыцы. Афарыстычнае выказванне, якое ствараецца для азначэння заведама немагчымай з пункту гледжання эмпірычнага і/або тэарэтычнага вопыту заканамернасці існавання аб'ектаў рэчаіснасці ці пэўных сувязяў паміж імі можна вызначыць як сітуацыйныя (альбо эпістэмалагічныя) парадоксы. Параўн.: прыказкі бел. *Кажан не жанаты б'е жонку, а бяздзетны — дзеці, Пабачым, сказаў сляпы, як бязногі паскача, Усялякае бывае: жук рыкае, а карова лятае*; прыказкі рус. *Говорят, в Москве кур доят, И то бывает, что овца волка съедает, Хоть яловая, а телось*; літаратурныя выслоўі, напрыклад польск. *Zdarza się, że haczyk zostaje polknięty razem z rybakiem* (S. E. Lec «Myśli nieuczesane»). Вылучэнне сітуацыйных (альбо эпістэмалагічных) парадоксаў у асобны тып мае сэнс перш за ўсё таму, што яны не з'яўляюцца ў строгім сэнсе ні семантычнымі, ні лагічнымі парадоксамі, хаця і могуць змястоўна інтэрпрэтавацца адпаведным чынам з прычыны наяўнасці пераноснай матывіроўкі іх агульнага сэнсу ці значэнняў асобных слоў. Але так ці інакш усе «сітуацыйныя (альбо эпістэмалагічныя) парадоксы» адлюстроўваюць рэчаіснасць па прынцыпе прыказкі рус.: *Всяко бывает: и то бывает, что ничего не бывает* (зразумела, што толькі ў межах таго ці іншага «магчымага свету»). Афарыстычныя выказванні — сітуацыйныя (альбо эпістэмалагічныя) парадоксы распаўсюджаны пераважна ў мове фальклору. Шмат іх сустракаецца не толькі ў прыказках, сітуацыйнымі (альбо эпістэмалагічнымі) парадоксамі з'яўляюцца таксама ўсе прымхі. Параўн.: бел. *Ідуць да пана, ушчыпні сябе за голую задніцу, то пан будзе ласкаў* (устарэлае), *Калі вушы гараць, то людзі абгаворваюць, Колькі на небе зор, столькі на зямле людзей*.

Афарыстычныя выказванні парадаксальнага зместу, якія не з'яўляюцца сітуацыйнымі (альбо эпістэмалагічнымі) парадоксамі, падзяляюцца на два тыпы ў залежнасці ад семантычных або ўласна лагічных прычын узнікнення парадаксальнасці.

Семантычныя парадоксы ўзнікаюць альбо ў выніку «неабмежаваных і неагавораных (не вызначаных — Я. І.) спецыяльна адносіна называння» [11, с. 461], альбо таму, што пэўным лексічным (і фразеалагічным) кампанентам выказвання можа надавацца «жорсткае» сэнсавое значэнне. Напрыклад, вядомае афарыстычнае выслоўе лац. *Festina lente* будзе праўдзівым, калі дапусціць яго непраўдзівасць, але з гэтага вынікае, што яно непраўдзівае, г. зн. калі нават сфармуляваць яго з патрэбнымі ўдакладненнямі, то яго нельга будзе наогул лічыць выказваннем з пункту гледжання лагічнай семантыкі. Параўн. таксама парадаксальны па змесце афарызм бел. *Лётаць пёўню замінаюць крылы* (М. Коўзкі «Доля праўды»). Інакш гэты парадокс можна сфармуляваць наступным чынам: *Крылы — гэта орган лятання ў птушак. Певень не можа лятаць таму, што ў яго ёсць крылы. Значыць, магчыма, што крылы не з'яўляюцца органам лятання*. Калі зрабіць здагадку, што гэтая фраза выказана менавіта ў дачыненні да *крылаў пёўня*, фізіялагічная функцыя лятання якіх атрафіравалася ў гэтай птушкі, то парадокс знікае. Аднак па-за кантэкстам ці адпаведнай сітуацыяй ужывання інтэрпрэтаваць гэтае выказванне проста немагчыма. З прычыны адсутнасці неабходных удакладненняў у яго лексіка-семантычным складзе (напрыклад, *яго крылы*) мы вымушаны разумець слова *крылы* (як і іншыя словы) у жорстка фіксаваным зыходнім значэнні 'орган лятання', што непазбежна стварае парадокс. Парадаксальнасць афарызма польск. *Pierwszym warunkiem nieśmiertelności jest śmierć* (S. E. Lec «Myśli nieuczesane») дэтэрмінавана толькі літаральным значэннем лексемы *nieśmiertelność* ('як фізіялагічнай з'явы') і цалкам знікае пры яе разуменні ў пераносным сэнсе ('як з'явы культурнай') і пад. «Класічны» парадокс адлюстроўваецца ў «тэрмінах» уваходзячых у яго слоў незалежна ад таго, з'яўляецца семантыка кожнага з іх паліморфнай або не з'яўляецца.

Лагічныя парадоксы ўзнікаюць у выніку лагічна правільнага разважання (або вываду). Параўн. бел. *У шынок заходзіць мужык крыху «пад шафэ» і камандуе бармену: «Пяць чарак гарэлкі!» Імгненна выпівае адну за адной і зноў звяртаецца да бармена: «Чатыры чаркі гарэлкі!» Перакульвае і іх. І робіць чарговы заказ: «Тры чаркі гарэлкі!» Выпівае і заказвае: «Дзве чаркі гарэлкі!» Справіўся і з гэтымі. Задумаўся і, пазіраючы на бармена асалавелымі вачамі, выціснуў з сябе: «Парадокс: чым менш п'еш, тым больш хмялееш...» (Звязда. 1999. 10 верас.). Альбо (вядомы прыклад М. Мінскага [10, с. 295]) англ. *So-so... Ten — almost eleven. Eleven — almost twelve, and so on. Ninety nine — almost hundred. Then follows, that ten is almost hundred*. Афарызмы — лагічныя парадоксы, якія спантанна ўзнікаюць пераважна ў звычайным маўленні і ў мове навукі (у апошнім выпадку, як правіла, на ўзроўні супярэчнасці пэўных тэорый ці ўнутранай*

супярэчліваасці нейкай тэорыі, або тады, калі новыя эксперыментальныя даныя супярэчаць раней надзейна правераным прынцыпам). Аднак у звычайным маўленні (у адрозненне ад навуковага) фармальна-лагічная паслядоўнасць разважання (або вываду) не заўжды эксплікуецца. Параўн. англ. *The clever person adapts to world around; silly persistently tries to adapt the world for itself. Therefore progress always depends on silly people* (B. Shou). Тут пранушчаны другі тэзіс, адсутнасць якога і стварае парадаксальны змест (параўн. *Progress — transition of a society to more high level of the control of unguided forces of a nature* [11, с. 514]).

Трэба заўважыць, што пад «парадоксамі» разумеюцца таксама выказванні (у т. л. афарыстычныя), у якіх адлюстроўваецца нечаканая, арыгінальная па змесце дасціпная думка, асабліва калі нечаканасць яе сэнсу дасягаецца нязвычайнай моўнай формай, вытанчанасцю кампазіцыйна-стылістычных і/або лексіка-семантычных сродкаў пабудовы фразы. Параўн.: бел. *Жыццё — як песня, мала хто ведае больш за адзін куплет* (М. Коўзкі «Доля праўды»), *Хваробы лечаць і атрутамі* (М. Багдановіч «Уступ (Вольныя думы)»); рус. *На одном конце червяк, на другом — дурак* (прымаўка, у якой 'гаворыцца пра няўдалую лоўлю рыбы'), *Смотрят все, видят немногие* (Э. Кроткий «Отрывки из ненаписанного»), *Ум — это легкость и горе* (А. Платонов «Чевенгур»); нем. *Die Architektur ist erstarrte Musik [verstummte Tonkunst]* (I. W. Goethe) і пад.

Аднак такія выказванні не з'яўляюцца парадоксамі ва ўласным сэнсе слова, гэта звычайныя квазіпарадоксы, паколькі, нягледзячы, на першы погляд, на разыходжанні з логікай здаровага сэнсу ў інтэрпрэтацыі рэчаіснасці, заканамернасці, якія ў іх змяшчаюцца, пры больш уважлівым позірку не супярэчаць парадку рэчаў у рэальным ці выдуманым свеце і/або ўяўленням аб ім. Знешняя «парадаксальнасць» зместу афарызма тут утвараецца за кошт нечаканай метафары, пашырэння лексічнай спалучальнасці ды інш. (гэсп. уласна моўных сродкаў — «стылістычны прыём парадаксальнасці» [12], што грунтуецца пераважна на парадаксальных з пункту гледжання узусу пэўнай мовы заканамернасцях семантычнай структуры слова і/або яго лексіка-семантычнай спалучальнасці), а таксама праз гнэсалагічную актуальнасць самога абагульнення — вызначэння прынцыпова новай (і таму часта нязвыклай, «непраўдападобнай») заканамернасці існавання чалавека і прыроды. Неспраўдныя «парадоксы» апошняга кшталту знікаюць, калі з цягам часу «невідавочнае» (нязвычайнае) пераўтвараецца ў «відавочнае» (звычайнае) [13].

У сваю чаргу афарыстычныя выказванні, што змяшчаюць заканамернасці рэчаіснасці, наяўнасць якіх не адпавядае рэальнасці з пункту гледжання яе рацыянальнага ўспрымання і тлумачэння, можна вызначыць як **кааны**.

Тэрмін «каан» (рус. «коан») запазычаны з мовы рэлігійна-філасофскай сістэмы дзэн (японскага адгалінавання будызму) — спецыфічнай мовы абсурдных выказванняў-загадак, якія не маюць рацыянальных адгадак. Параўн. (прыклады В. Налімава [14]) рус. *Когда многое сведено к одному, к чему можно свести одно? або Хлопок двух ладошей издает звук; а что такое звук одной ладоши?* Ствараюцца класічныя кааны і ў форме афарызмаў. Параўн. рус. (у перакладзе з кітайскай мовы [15]) *Три человека удостоверяют, что черепаха — это черепаха* (г. зн. 'калі два чалавекі спрачаюцца, толькі трэці можа вырашыць іх спрэчку').

Афарыстычныя выказванні-кааны не з'яўляюцца фармальна нелагічнымі, яны бессэнсоўныя, таму што ляжаць за межамі разумнага, і прынцыпова невытлумачальныя па-за сферай кагнітыўнага неўсвядомленага. Параўн.: бел. *Хочаш убачыць саву — слухай!* (М. Коўзкі «Доля праўды»); рус. *Все мы немножко лошади. Каждый из нас по-своему лошадь* (В. Маяковский «Хорошее отношение к лошадям»), *Грустно быть одному в сочельник коммунизма* (А. Платонов «Чевенгур»), *Дважды два — стеариновая свечка* (И. Тургенев «Рудин»); прыказкі (у іх літаральным значэнні) бел. *Папраў казе хвост, Чакай Пятра — сыру з'ясі, Што ні год, то ўдод*; рус. *На воре шапка горит, По одежке протягивай ножки, Семь верст до небес и все лесом*. Фармальнай прыкметай каанаў з'яўляецца змястоўны алагізм фразы як вынік яе семантыка-граматычнай няправільнасці.

Кааны ўзнікаюць, калі ў адным з ментальных станаў розум спараджае думкі, на асэнсаванне якіх адразу накладвае табу, каб не атрымаць т. зв. «кагнітыўнай траўмы» (у сэнсе М. Мінскага [10, с. 286—288, 294—296]). У прыватнасці, у мове дзэн, каб зразумець сэнс каана, манах павінен упасці ў медытацыю, бо толькі такім чынам магчыма разгадаць той намёк, які змяшчаецца ў каане. Прычынай спантаннага ўзнікнення афарызмаў-«каанаў» з'яўляецца тое, што лексіка-семантычная спалучальнасць у межах адпаведнай фразы дэтэрмінуецца пэўным наборам яскрава суб'ектыўных асацыяцый прамойцы і з'яўляецца нерэlevantнай моўнай кампетэнцыі слухача без спецыяльнага тлумачэння. Пры гэтым абсурдны сэнс каана нярэдка вынікае з глыбіннай метафары.

Кааны сустракаюцца пераважна ў мове вуснай народнай творчасці (у т. л. у прыказках і прымаўках). Зразумела, што змястоўна не адпавядаць рэчаіснасці з пункту гледжання яе рацыянальнага ўспрымання і тлумачэння прыказкі, здольны толькі ў літаральным сэнсе. Каанамі, як правіла, з'яўляюцца ўсе прыказкі са страчанай матывіроўкай свайго агульнага значэння (афарызмы-ідэёмы [16]). Зрэдку сустракаюцца кааны ў мове мастацкай літаратуры (пры гэтым амаль не ствараюцца ў выглядзе асобных мастацкіх твораў).

ЛІТАРАТУРА

1. *Иванов Е. Е.* Семантические типы языковых афоризмов (на материале восточнославянских языков) // *Literatury i języki słowian wschodnich: stan obecny i tendencje rozwojowe*: Т. 1—2. Opole, 1997. Т. 2. S. 111—114.
2. *Іваноў Я. Я.* Аб адной семантычнай разнавіднасці афарызмаў. (Афарыстычныя выказванні — законы) у ўсходнеславянскіх мовах // *Białostocki przegląd kresowy*. Białystok, 2000. Т. 8. S. 37—49.
3. *Іваноў Я. Я.* Да вызначэння паняцця «грыгерыя» // *Славянскія літаратуры ў сусветным кантэксце: Матэрыялы III Міжнар. навук. канф.* 18—20 лістапада 1997 г.: У 2 ч. Мн., 1999. Ч. 2. С. 62—65.
4. *Іваноў Я. Я.* Максіма як семантычны тып афарыстычнага выказвання // *Матэрыялы Междунар. науч. семинара, посвящ. памяці О. В. Озаровского (27—28 февраля 1996 г.)*. Могилев, 1996. С. 40—41.
5. *Іваноў Я. Я.* Семантыка афарыстычных выказванняў-трузімаў і структура банальных ведаў // *Когнитивная лингвистика конца XX века: Материалы Междунар. науч. конф.* 7—9 октября 1997 г.: В 3 ч. Мн., 1997. Ч. 3. С. 40—43.
6. *Mala księga cytatów*. Radom, 1996. S. 92.
7. *Левин Ю. И.* Логико-семиотический эксперимент в фольклоре // *Семиотика и информатика*. М., 1981. Вып. 16. С. 145—162.
8. *Дэвидсон Д.* Истина и значение // *Новое в зарубежной лингвистике*. М., 1986. Вып. 18. Логический анализ естественного языка. С. 110—111.
9. *Крикке С.* Загадка контекстов мнения // *Новое в зарубежной лингвистике*. М., 1986. Вып. 18. Логический анализ естественного языка. С. 238.
10. *Минский М.* Остроумие и логика когнитивного бессознательного // *Новое в зарубежной лингвистике*. М., 1988. Вып. 23. Когнитивные аспекты языка. С. 285.
11. *Философский энциклопедический словарь*. 2-е изд. М., 1989. С. 461.
12. *Федоренко Н. Т., Сокольская Л. И.* Афористика. М., 1990. С. 65—67, 83.
13. *Костюк В. Н.* Парадоксы: Логико-системный анализ // *Системные исследования: Методолог. проблемы: Ежегодник (1979)*. М., 1980. С. 344.
14. *Налимов В. В.* Вероятностная модель языка. О соотношении естественных и искусственных языков. М., 1974. С. 123.
15. *Афоризмы старого Китая*. 2-е изд., испр. М., 1991. С. 33, 77.
16. *Іваноў Я. Я.* Прынцыпы сістэматызацыі афарыстычных выказванняў // *Молодые гуманитарии Беларуси — 1995: Сб. науч. тр.* Мн., 1995. С. 91—92.

SUMMARY

The article deals with the differentiation of aphorismes paradoxes depended on the origin of content of the text. It also depicts peculiarities of absurd texts-quation, taken from the language of the religious-philosophical system.